

Román — dokument

Pavel Šmerk
3880@mail.muni.cz

Petra Procházková: Frišta. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2004.

Petra Procházková, válečná zpravodajka a humanitární pracovnice, pracovala mnoho let v Čechách (kde se dokonce i provdala), více než rok žila v Kábulu, kratší čas pobývala v několika dalších zemích Asie. Na rozdíl od většiny ostatních novinářů není v konfliktních oblastech, o kterých jako reportérka referuje, v pozici nezúčastněného pozorovatele, ale často v daném prostředí delší dobu žije stejným způsobem jako místní lidé. Protože tak musí denně řešit stejné potíže se sháněním potravy a pitné vody či se zajištěním tepla, energií a bezpečí, umožňuje jí to nejen mnohem lépe poznat jejich život a problémy, ale i proniknout hlouběji do jejich duší a pochopit motivaci jejich jednání.

V posledních několika letech se těžiště činnosti Petry Procházkové přesouvá od novinářské práce k humanitárním aktivitám. Jednou formou pomoci lidem postiženým následky válečných konfliktů je organizace přímé materiální podpory, které se Procházková dlouhodobě věnuje. Jde o pomoc hmatatelnou, adresnou, měřitelnou. Na zcela opačném konci škály možných forem je spíše než pomoc „prevence“ vycházející z přesvědčení, že vzájemná neznalost mezi různými národy či kulturami plodí strach a strach pak plodí nepřátelství a nenávisť, prevence velmi aktuální v době boje proti islámskému terorismu a úvah o blížícím se střetu civilizací.

Frišta, autorčina první a zatím poslední větší próza, má formu románu, ale funkci dokumentu. Dokumentu o způsobu života většině Evropanů nesrozumitelném, protože známém pouze ze schematických zjednodušení médií, nazírajících odlišnosti od našich zvyklostí pohledem západního člověka, a často tedy pokřiveně interpretované. Záměrem Procházkové je ukázat a zasazením do kontextu vysvětlit vztahy v afghánské rodině, zejména mezi muži a ženami, a nabourat tak některé stereotypní představy, například o ženách utlačovaných sadistickými muži, které je potřeba vysvobodit z jejich burek a emancipovat. Vše ostatní je tomuto záměru podřízeno, co jej nenaplní, je oslabeno.

* * *

Příběh je zasazen do Afghánistánu po pádu Tálibů a příchodu spojeneckých jednotek a humanitárních organizací. Umístění ale není příliš důležité, stejně tak by se mohl odehrávat kdekoli jinde v tradiční islámské společnosti. Procházková nezapře profesi reportérky, takže se čtenář dozvídá různé podrobnosti o afghánské povaze (například tendence zveličovat i malé a bezvýznamné události do podoby legendárních hrdinství) nebo životě v Kábulu, místy se objeví i ucelené a se zbytkem textu v podstatě nesouvisějící kratičké příběhy (třeba o řediteli zoologické zahrady či negramotném učiteli Frištiných synů). Vše to jsou ovšem spíše jednotlivé útržky pro dokreslení, podbarvení, zvýšení poutavosti a určité realističnosti, ale netvoří dohromady žádný ucelený obraz života v současném Afghánistánu. Dramata a konflikty prožívané hlavními postavami nemají s politickými změnami v zemi žádnou přímou souvislost, rodina vypravěčky

není z cizích vojáků a pracovníků nijak nadšena, ale zároveň nemá žádný zásadní problém pro ně pracovat. Odmítají jak Tálibán, tak spojenecké oddíly, ale ani v jednom případě nejde o vyhraněný vztah, na bin Ládinovi obdivují jeho odhodlání, na Američanech zase vojenskou techniku schopnou přesných zásahů. Podobně příznačná je skutečnost, že autorčina přímá a velmi bohatá zkušenost s nesmírnou chudobou velké části obyvatelstva, a zejména tíživou situací dětí a vdov, jejichž otcové a manželé byli zabiti ve válce, se do děje nijak nepromítá. Rodina sama sebe počítá k vyšší střední třídě, a přestože to v Kábulu jistě znamená hodně odlišnou životní úroveň než v Evropě, nikdy neřeší existenční problémy, nemá materiální nouzi, její členové se nemusejí obávat, že další den nebudou mít co jíst, naopak vlastní auto, ledničku, televizi, video, a dokonce jsou schopni dát dohromady 4500 dolarů na pouť do Mekky, byť „neuvěřitelných“ a z části vypůjčených. Nuzná realita poválečného Afghánistánu tak není až na pár záblesků (vesničan vezoucí manželku do nemocnice na trakaři) vůbec postižena — z hlediska záměru prostě není podstatná a její zdůrazňování by naopak působilo rušivě, protože by rozměňovalo pozornost, stejně jako by byl rušivý i přílišný akcent na změny společensko-politické situace a možné konflikty z nich vyplývající.

Dalším dokladem záměrnosti díla je poměrně vysoká míra vykonstruovanosti. Vypravování působí realistickým dojmem, většina událostí má téměř jistě základ v příbězích skutečných lidí, a nelze dokonce vyloučit, že se vše popisované tak odehrálo i ve skutečnosti. Je to ale velmi nepravděpodobné, takže by příběh chápán jako opravdový, „obecný“ působil nevěrohodně. Z výraznějších skutečností, které při bližším pohledu vyvolávají pocit účelovosti, jde zejména o následující: rozvržení hlavních postav vzhledem k afghánské realitě, absence Herriných vazeb na rodnou zem, absence přátelství mezi Herrou a Frištou a konečně postava Muhammada jako taková.

V díle lze rozpoznat tři typy postav podle vztahu k afghánskému prostředí. Jednak jde o příchozí zvenčí, ze Západu, humanitární pracovníky reprezentované Heidi, nositele stereotypního myšlení přesvědčené o znalosti vhodného receptu na problémy lidí se zcela odlišným uvažováním. V opozici proti nim jsou Afghánci neznaající, případně odmítající jiný možný model fungování vztahů mezi muži a ženami a reprezentovaní zejména Nazirem, dále jeho výrazně omezenější a brutálnější „typovou variantou“ Kaizem a konečně Nazirovou matkou, která ovšem v příběhu nedostává tak velký prostor. Jistý druh syntézy předchozích dvou je hlavní postava románu, vypravěčka Herra, která se i přes svůj cizí původ přizpůsobí místním zvyklostem téměř dokonale, dokonce natolik, že o Afgháncích mluví před skutečnými cizinci jako o „nás“. Díky tomuto rozvržení může být „realita“ mezilidských vztahů nazírána ze tří různých úhlů, kdy jednotlivé pohledy se mohou vzájemně doplňovat či být konfrontovány. Možnost konfrontace a doplnění je navíc posílena skutečností, že Herra vyšlá z evropské kultury je schopna lépe porozumět sociálnímu tápání humanitárních pracovníků a je jim schopna srozumitelněji vysvětlit některé aspekty fungování místní společnosti. Tato pravidla tak mohou být jejími ústy explicitně vyjadřována či upřesňována v případech, kdy by nemusela být z kontextů situací, v nichž se postavy románu ocitají, dostatečně zřejmá.

Pozoruhodným faktem je, že Herra, třebaže vychovaná ve zcela jiné kultuře, je i v (pro ženu) uzavřené islámské rodině velmi šťastná. V rámci příběhu je to odůvodněno skutečností, že nebyla nijak šťastná v Moskvě, nenechala za sebou nic, co by jí v novém životě chybělo. Z hlediska výstavby příběhu je to další potvrzení „monotematicnosti“: cílem není rozebírat pocity žen sklízejících trpké plody neuváženého provdání se do muslimské rodiny žijící v muslimské zemi, jako je tomu v mnoha jiných dílech s podobnou tematikou, přestože by k tomu zde mohla být dobrá příležitost. Pouze bylo

nanejvýš vhodné mít k dispozici postavu, která do uzavřeného světa přichází zvenčí, z prostředí blízkého cílové skupině čtenářů a může tak pomoci zprostředkovat porozumění. Vazby na rodnou zem by byly na překážku, proto byly odstraněny, i bez nich zůstane dostatek problémů k řešení.

Zajímavá je i absence přátelství mezi Herrou a Frištou. Podmínky k vzniku vztahu by se zdály být optimální: dvě ženy, ve velmi uzavřeném prostředí, vrstevnice, obě „týrané“ (přínejmenším tedy z evropského pohledu) svými manžely, třebaže v různé míře. Přesto ke sblížení nedochází. Lze si to vyložit tak, že blízkost by nutně znamenala sdílení, sdílení tragického Frištinu osudu Herrou, vypravěčkou příběhu. To by ovšem znamenalo, že by Frištiným utrpením byl výrazně silněji zasažen i čtenář. Ale Frištin osud je v pozadí záměrně, má být prvkem výsledného obrazu, ale nemá přitahovat nadměrnou pozornost. Slouží zejména pro kontrast mezi skutečným chováním Nazira a Kaize, kteří považují za optimální v podstatě totožný model vztahů, ale realizují svůj ideál odlišnými prostředky, takže při zachování stejných pravidel je Nazirova Herra šťastná a Kaizova Frišta nešťastná. Toto přesvědčení podporuje i poslední část příběhu, kdy je definitivní vyznění Frištiny životní dráhy zmírněno až k téměř happyendovému konci, třebaže jeho reálná pravděpodobnost by byla mizivá.

Až skoro kuriózním prvkem je krajně nepravděpodobná postava vysoce inteligentní zruďičky, zvědavého Muhammada, šaška ve středověkém smyslu slova. I ve společnosti sevřené přísnými pravidly určujícími, jak se který její člen smí či má chovat, je Madovi dovoleno v podstatě vše, protože pro jeho postižení jej není a nikdy nebude možné považovat za plnohodnotného muže. Nejde jej zařadit do žádné ze škatulek, do nichž fundamentální islám dělí lidi, takže se na něj nevztahují omezení, kterými by se musel řídit normální chlapec jeho věku, ale ani žádná jiná. Může být v ženské společnosti, protože není muž, může sám chodit ven, protože není žena, může říkat, co chce, a chovat se, jak chce, protože sice už není dítě, ale evidentně není ani dospělý nesoucí za své jednání zodpovědnost ospravedlňující například fyzickou mstu ze strany Madem s oblibou provokovaného Kaize. Je to ne-člověk.

V postavě Muhammada lze najít z hlediska příběhu naplňování dvou funkcí. Jednak je to spojenec Herry a později i Frišty proti zbytku tradiční rodiny. Na Herřině straně často stojí i na poměry relativně liberálně smýšlející Nazirův otec a ještě liberálnější dědeček, oba ovšem uznávají, že svrchovaným vládcem ženy je její manžel. Mad je naproti tomu Herře oporou v každé situaci, což z pohledu čtenáře otupuje případné kritické okamžiky: Herřina postava potřebuje spojence, aby ve chvílích krize nebyla sama v cizím světě, protože to by opět mohlo působit rušivě. A Mad je pro tuto roli ideální kandidát.

Druhou funkci Madovy postavy lze spatřovat v odlehčení celého příběhu. Mad je často hlavním aktérem komických situací, jeho prostřednictvím lze do vyprávění vnášet ozvláštňující prvky, které zvyšují čtivost a zajímavost, byť pro vlastní příběh nejsou podstatné. V jedné chvíli třeba na Herře vyzvídá techniku močení vstoje. Z hlediska nějakých vztahů mezi lidmi je něco takového samozřejmě zcela irrelevantní, podobně ani informace, že afghánští muži močí v podřepu není v té chvíli nová. Stejně tak v příslušné pasáži není možné hledat nějaké specifické estetické hodnoty, její smysl je skutečně jen jediný, a to ozvláštňování, odlehčení, zaujetí čtenáře. Mad často také slouží jako katalyzátor děje, s jeho pomocí se například elegantně vyřeší problém, jak se bude Rošangol dostávat do své školy a zpět při zachování veškerých požadavků slušnosti.

Je dokonce možné, že by bylo obtížné vystavět příběh tak, aby z čistě z něj bylo zřejmé, že a proč vlastně je Herra v rodině svého manžela tak šťastná. Tvárná po-

stava Mada, s níž lze dělat v podstatě cokoli, co autorku napadne, v takovém případě může být jednodušší cestou, sloužit k určitému prosvětlení dojmu, který by jinak příběh Herřiny rodiny mohl vyvolávat, protože příliš tíživé dojmy by opět neodpovídaly záměru.

* * *

Procházková ve své novinářské činnosti nikdy nezastírala, že není nutně jen ne-strannou pozorovatelkou, jak bývá někdy od novinářů požadováno, ale je ochotná se kromě poskytování „holých“ faktů i angažovat při jejich interpretaci, v komentářích, ve prospěch jedné strany konfliktu. Mohlo by se tedy zdát, že na takto pečlivě zbudovaných základech bude chtít svým čtenářům předložit nějaký konkrétní názor, hotové hodnocení, ale ve skutečnosti je tomu právě naopak. Vyznění příběhu je velmi neurčitě, nejenže člověk neví, co si má o problematice myslet, ale vkrádá se podezření, že jde o problém natolik složitý, že vlastně ani postavy samotné nemají úplně jasnou představu, jak by věci měly fungovat.

Autorka motivaci chování jednotlivých postav nepopisuje explicitně, pouze výsledky jejich chování zasazuje do kontextu. Tento postup je výhodný tím, že první dojem, první čtenářova reakce je téměř shodná s reakcí na povrchní novinové zprávy o krušném osudu mnoha muslimských žen omezovaných a týraných svými násilnickými muži. A teprve ze širších souvislostí, které už standardní média nezprostředkovávají a jejichž poskytnutí je jednou z hlavních zásluh této knihy, je možné si utvořit detailnější obraz vedoucí k hlubšímu porozumění mentalitě postav.

Na první pohled tedy vypadá v mnoha situacích Nazir (a tím spíše Kaiz) jako paranoidní žárlivec se sklony k vzteku a agresí, někdy dokonce jako egoista a zbabělec, jehož hlavním snahou je zamezit zostuzení zejména vlastní osoby. Po příjezdu humanitárních pracovníků se dokonce dostává do ze svého pohledu bezvýchodné situace: ať se zachová jakkoli, ať bude projevovat přílišnou „starost“ o Herru, nebo ať ji nechá pracovat společně s cizím mužem, vždy riskuje znemožnění, buď z pohledu Dominika a Heidi, nebo z pohledu ostatních Afghánců. Vyznění tohoto první pohledu se zdá podporovat dokonce i obrazový doprovod. Kniha obsahuje osm fotografií, z nichž na šesti je nějaká žena v burce, na jedné malé žačky ve škole bez burky a na jedné nějaké ženy v místnosti, ale není zřejmé, co se na fotografii vlastně odehrává. Jakoby i toto mělo posilovat povrchní obraz novinových zpráv v popisovaném ději: problémem afghánské společnosti je útisk žen nejviditelněji reprezentovaný právě burkami.

Z většího nadhledu se ovšem ukazuje, že tento první pohled realitu značně zkresluje. Nazirovo chování vychází ze dvou podstatných skutečností. Jednak je žena, matka, manželka, sestra pro své mužské příbuzné v jistém smyslu posvátná a je nezbytné chránit její čest. Je tedy zcela nepřijatelné, aby například u cizího muže vyvolala nějaké neslušné představy (takže se před zraky cizích mužů musí pečlivě skrývat) nebo aby dostal příležitost ji zneuctít nadávkou (takže její jméno je mimo okruh pokrevní rodiny nevyslovitelné). A jednak, ostuda (například právě neochráněná čest) zejména ženy, ale i muže není nikdy individuálním problémem, ale ulpí na celé rodině, pokleskem či chybou jednotlivce je v očích komunity zostuzen celý jeho rod. To je ale v realitě válkou rozvrácené země neobyčejně závažný problém, protože při faktické nefunkčnosti státní moci je jediným možným poskytovatelem ochrany a pomoci právě rodina či na vyšší úrovni klan vzdáleně spřízněných rodin. Vyčlenění se z takové komunity může mít fatální následky, proto k němu nesmí za žádnou cenu dojít.

Z knížky není jasné, jestli je toto problémem současného Afghánistánu i ve skuteč-

nosti. Jsou vyprávěny odstrašující příběhy o ženské neposlušnosti trestané rozseknutím hlavy srpem, nikdo ale nevzpomíná žádný případ, kdy by opravdu došlo k zavržení celé rodiny pro prohřešek jejího člena, nanejvýš se dostali do řečí, což tolik nebolí. Naopak již zmiňovanému vesničanovi vezme lékař Paul, tedy zcela cizí muž, trakař s nemocnou ženou, aniž by vesničan cokoli namítal. Ovšem pro pochopení motivace postav není důležité, jestli jejich obavy mají (ať už ve světě příběhu či v zobrazované skutečnosti) racionální základ, afghánští mužové to tak prostě cítí a jde z jejich subjektivního pohledu o věc mimořádné důležitosti.

Ale ani zmiňované dva faktory nepostačují pro vysvětlení Nazirova chování. I milující Nazir je jen nedokonalým člověkem, takže subjektivně racionální základ navíc ustupuje iracionálním pohnutkám a dále se mísí se skutečnou žárlivostí přecházející až do paranoie, živenou navíc i znalostí afghánských mužů a snad i sama sebe, kdy podle Afghánců posuzuje cizince vida v nich stejné chlípíky. To pak ústí v naprostou bezradnost v některých situacích, často ventilovanou násilím na Herře, zřejmě kvůli podivné představě, že lásku ženy lze vynutit či posílit silou a donucením. Rozpolcenost jeho situace je potvrzována tím, že násilím vůči milované manželce vždy ještě víc zraňuje sám sebe. U hrubého hlupáka Kaize jde o to stejné, jen vzhledem k jeho omezenosti v tmavších barvách. I on ztráty dcery želel nikoli (jen) pro útekem způsobenou ostudu, ale protože ji skutečně miloval, byť po svém.

A ještě další rovina ovlivňuje přístup mužů k ženám. Třebaže nemají příležitost k hrdinským činům, i ony mohou v některých případech zvyšovat čest a váženost rodiny. Tak jsou Nazir, jeho otec i dědeček hrdí na to, že jejich Herra umí na rozdíl od většiny žen číst a psát, že zná dva cizí jazyky, že dokonce vystudovala vysokou školu. Nazirova touha pochlubit se tím je v první chvíli silnější než snaha nevystavovat manželku nebezpečným situacím kontaktu s cizími muži. Stejně tak je Nazir pyšný i na to, že jeho žena umí řídit auto, věc za vlády Tálibů zcela nepředstavitelná. Když je Herra po dvaceti letech první řidičkou v Kábulu, vyvažuje to z Nazirova pohledu i „jistě oplzlé“ pohledy mužů. Podobně se většina rodiny sice trochu štítí sestřenice Nafisy, na druhou stranu se jí ale všichni chlubí, protože je z příbuzenstva nejuzdělanější a má pověst dobré a obětavé lékařky.

Jen o něco méně komplikovaný se ukazuje problém burek. Herra burku nosí nerada, několikrát ji „věší na hřebík“, na druhou stranu jí burka poskytuje ochranu před oplzlými poznámkami mužů, případně dokonce před jejich osaháváním. Kdyby měla Herra vlastní dceru, nebyla by ochotná ji bez burky pustit ani na krok, protože žena je pak vnímána jako snadno dostupná, ne-li přímo vyzývavá. Evropská kultura má tendenci chápat to spíše jako problém afghánských mužů, kteří nedokážou ovládat svůj chtíč. Západní pocit nadřazenosti se snad trochu umění, položí-li si člověk otázku, jestli ty hranice a reakce na jejich překročení prostě nejsou v naší kultuře jen trochu jinde, zatímco princip zůstává přesně stejný: stačí si představit reakce českých (a ještě spíše třeba španělských) mužů, kdyby se nějaká žena prošla centrem města nahá. A protože stanovit nějaké „objektivně správné“ umístění hranice není možné, mohou se západní námitky proti zahaleným muslimským ženám ukázat jako poněkud diskutabilní. Ani Evropankám by totiž asi nebylo milé, kdyby přiletěli třeba Marťané a začali je přesvědčovat k nahotě jako projevu emancipace a odvržení zastaralých tradic.

Naopak poměrně jednoznačně čitelný je postoj Procházkové k humanitárním mesiasům přesvědčeným, že právě oni jsou nositeli pokroku a samospasitelných hodnot. Heidi s Dominikem nedoceňují, že pokud chtějí někomu pomoci, musejí se mu nejprve naučit rozumět. Není překvapivé, že toto nechápou už od začátku, zarazí ale, že se to nesnaží pochopit ani po několika prvních nedorozuměních. Přicházejí s dobrým

úmyslem, ale neuvědomují si, že základním předpokladem přijetí místními lidmi je překonání pocitu kulturní a osobní nadřazenosti. Příznačný je okamžik, kdy si Heidi po večeři v restauraci vzpomene na Zulgaje a vybízí Herru, aby mu šla nechat zabalit zbytky. Vůbec jí nedochází, že i člověk žijící v mnohem větším materiálním nedostatku může mít stejnou hrdost jako ona. Upomíná to na odpověď, kterou při posledních nepokojích v Paříži dostal jeden reportér od nějakého francouzského muslima na otázku, co vlastně protestující chtějí: „Přestaňte nám tykat!“

Posledním problémem, který je v náznamech připomínán, je udržitelnost tradičních hodnot, stávajícího modelu mezilidských vztahů. I liberální Nazirův otec vyjadřuje pochybnost mnohých, jestli společenské změny po porážce Tálibů nepřinesou rozklad existující morálky. Pár krátkých zmínek ukazuje, že pravděpodobně největší vliv bude mít rozšíření televize. Ženy už teď sledují indické filmy o lásce doslova nalepené na obrazovce, aby jim nic neuniklo. V uzavřeném světě s nedostatkem informací jsou jeho obyvatelé ke všem zprávám a novinkám mnohem vnímavější než západní lidé vystavení informačnímu přehlcení. Televize tedy disponuje mnohem větší relativní silou, umocněnou navíc její vzácností i mnohotvárností. Zatím nohy Afghánek v sukních na koncertě populární hudby ze sedmdesátých let zakrývá cenzura nového století tulipány. Je ale otázka, jestli je vůbec žádoucí tento v postupně bohatnoucí společnosti zřejmě nezvratný proces ještě uměle urychlovat, protože jeho průběh nemusí být příliš hladký. Dokonce autorka vlastně do jisté míry zpochybňuje samotnou snahu o emancipaci: v knize není zmiňován žádný příklad selhání manželství domluveného rodiči, naopak je z životního omylu usvědčena Frišta, která si Kaize našla sama, a prosadila si jej dokonce i přes odpor své rodiny.

* * *

Slabším momentem románu jsou jeho poslední dvě kapitoly. Hlavním tématem té předposlední je Nazirova smrt. Při zpětném vybavování si této chvíle si Herra připomíná různé další starší události. Z pohledu výstavby děje jde o zvyšování napětí oddalováním zlomového okamžiku, což je samo o sobě běžná metoda. Autorka má ovšem ještě nevyřešený dluh mnoha náznaků a narážek na průběh svatební noci, dluh, který potřebuje splatit. A protože i v tomto případě chce rozřešení co možná oddálit, kouskuje popis na několik částí. Jejich navázání na předcházející text ovšem působí uměle až skoro neuměle ve všech případech.

V poslední kapitole Frišta odlétá. Těsně před koncem se ukazuje, že Herra byla také připravena odletět a až na poslední chvíli se rozhoduje zůstat s Madem. Smysl této epizodky je zcela nejasný jak v rámci samotného příběhu, tak z hlediska jeho výstavby. Není zřejmé, jestli chtěla skutečně odjet jen na pár týdnů pomoci Friště s orientací v novém světě (ovšem o Frištu by se jistě postaral milující John), nebo jestli chtěla odletět definitivně. Ani jedna možnost ale nijak nenavazuje na její předcházející chování a postoje: Herra se cítila ukotvená v rodině svého manžela, naopak v západním světě neměla žádné vazby a v porovnání s Kábulem by se tam ocitla prakticky ve vzduchoprázdnu. Milovaný Nazir je sice mrtvý, ale další členové rodiny zůstávají naživu. Doma by se jí přitom jako vdově dostalo dostatečné svobody, nikdo by ji neomezoval, mohla by volně pokračovat ve své práci a také se postarat o zbylé a stárnoucí členy své rodiny, pro které je vlastně teď posledním dítětem. A samozřejmě o Mada.

Je možné, že v obou případech jde prostě jen o nezkušenost, protože je obtížné jak věrohodně začít (což se ovšem autorce podařilo), tak i věrohodně skončit. Budíž ostatně i tento text příkladem.